

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE *KAĞ* KELİMESİNİN ÇOK ANLAMLI YAPISI¹

THE POLYSEMIC STRUCTURE OF THE WORD *KAĞ* IN HISTORICAL TURKISH DIALECTS

Filiz Meltem ERDEM UÇAR*

Öz

Sahip olduğu kavramlar ve bu kavramların anlatımında tutulan yol bakımından doğaya bağlı bir dil olan Türkçe, anlatım gücünü de daha çok doğadan almaktadır. Canlı ve güçlü bir anlatıma sahip olan Türkçenin söz varlığı bu açıdan incelendiğinde *insandan doğaya, doğadan insana, doğadan doğaya* gibi aktarmalarla ortaya çıkan kelime veya kelime gruplarının varlığı dikkat çekmektedir. Dilin temel niteliklerinden sayılan aktarmalar, *çok anlamlılık* denilen dil hadisesinin de başlıca sebeplerinden biridir. *Çok anlamlılık* kelimelerin, çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleri sonucu temel anlamlarıyla ilişkili yeni anlamlar kazanıp birden çok kavramı yansıtır hâle gelmesidir. Kelimelerin kazandığı yeni anlamların tespiti, metinlerin özellikle de tarihî metinlerin doğru olarak anlamlandırılması ve anlam derinliğinin ortaya çıkarılmasında büyük önem taşır. Tespit edilen her yeni anlam, anlam bulanıklığını ortadan kaldırır. Çok anlamlılık, dilin işlenmişliği ve söz varlığı açısından ulaştığı seviyeyi yansıtmaya bakımından da önemlidir. Bu doğrultuda çalışmamızda Türkçenin tarihî metinlerinde yaygın olarak görülen *kağ* kelimesinin çok anlamlı yapısı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çok anlamlılık, anlam bilimi, *kağ* kelimesi, tarihî Türk lehçeleri.

ABSTRACT

Connected to nature in terms of its concepts and paths expressing these concepts, Turkish language takes its expression power rather from nature. Turkish has a vivid and strong expression, and an analysis of Turkish vocabulary in this respect demonstrates the existence of words or phrases which derived from metonymies such as “from man to nature”, “from nature to man”, and “from nature to nature”. Metonymies, a fundamental quality of languages, is one of the primary causes for the literary element called *polysemy*. Polysemy means that words acquire new meanings associated with their original meaning, through various metonymies and extensions, and become polysemic. The identification of newly acquired meanings of words is of great importance for discovery of deeper meanings in and correct interpretation of texts, especially historical ones. The identification of each new meaning clears any blurs in interpretation. Polysemy is also significant as it shows the

¹ DOI : 10.17498/kdeniz.4531

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, filizmeltemerdemucar@gmail.com

advancement level of a language and its richness in vocabulary. In this respect, this study deals with polysemic structure of “*katuğ*”, a word common in the historical Turkish texts.

Key Words: Polysemy, semantics, the word *katuğ*, historical Turkish dialects.

0. Giriş

İnsanlar arasında bir anlaşma, uzlaşma ürünü olan kelimeler, kavramların ses birleşimleriyle söz hâline gelmiş şekilleridir. Yani sese bürünmüş kavramlardır. Dilin başlangıcında her kelime bir kavramı anlatmaktayken insan zihninin gelişimi ve çeşitli eğilimleri sonucu genellikle birbirine benzer nitelik ve işlevdeki nesnelere arasında ilişki kurularak bir kelime, ilk yansıttığı kavramın yanı sıra başka kavramları da anlatır duruma gelmiş; daha canlı, daha kolay bir anlatıma yönelinmiştir. Başlangıçta bireye özgü olan kullanımlar, zamanla yaygınlaşarak toplumun ortak malı haline gelmiştir (Aksan 1978: 123-124; 1998: 183-187; 2004a: 65). Böylece terimler ve araç gereç isimleri dışındaki kelimelerin çoğu çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleri sonucu temel anlamlarıyla ilişkili yeni anlamlar kazanıp farklı fakat birbiriyle ilişkili başka kavramlara gönderme yapmaya, birden fazla kavramı anlatır hâle gelmeye başlamıştır. Bu durum, *çok anlamlılık* terimiyle ifade edilmektedir (Aksan 1978: 54-55, 76; Erkman Akerson 1997: 64).

Çok anlamlılık, kelimelerin, çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleri sonucu temel anlamlarıyla ilişkili yeni anlamlar kazanıp birden çok kavramı yansıtır hâle gelmesidir. Çok anlamlılığın her dilin söz varlığında, özellikle de gelişmiş kültür dillerinde sıklıkla görüldüğünü dile getiren Aksan (1978: 78; 2004b: 322)’a göre yeni fakat temel anlamla ilişkisi olan kavramların aynı addan yararlanılarak anlatılmak istenmesi, insan dilinin bir başka yönünü, toplumlar arasında dünyayı görüş bakımından farklar olduğunu ortaya koymakta; insan zihninin işleyişine, ondaki ruhi olaylara, kavramlar arasındaki bağlara ve bağ kurma eğilimlerine tanık olmaktadır.

Stephen Ulmann (1978: 358)’a göre, çok anlamlılık hadisesi anlamsal olarak bir bulanıklık yaratsa da kusur değil, dilin temel bir niteliği olarak görülmelidir.

Karaağaç (2013: 215-216)’a göre ise “Çok anlamlılık birebir karşılamaya engel olması ve dolayısıyla bir iletişim kusuru olmasına rağmen, bilhassa eski devirlerin edebiyatlarında pek rağbet görmüş; dilin eş sesli veya çok anlamlı yapılarına başvurmak, estetik bir ölçü olarak kabul edilmiştir.”

Kelimelerin kazandığı yeni anlamların tespiti, metinlerin özellikle de tarihî metinlerin doğru olarak anlamlandırılması ve anlam derinliğinin ortaya çıkarılmasında büyük önem arz eder. Tespit edilen her yeni anlam, anlam bulanıklığını da ortadan kaldırır. Çok anlamlılık, dilin işlenmişliği ve söz varlığı açısından ulaştığı seviyeyi yansıtmaması bakımından da önemlidir. Bu doğrultuda çalışmamızda tarihî metinlerde yaygın olarak karşımıza çıkan *katuğ* kelimesinin çok anlamlı yapısı üzerinde durulmuştur. Kelimenin yapım ekleriyle türetilmiş biçimleri çalışmanın konusuna dâhil edilmemiştir. Taranan eserlerin seçiminde Türkçenin tarihî lehçelerinin dil özelliklerini yansıtan eserler olmasına özen gösterilmiştir. Eserlerden seçilen örneklerde görsel bütünlük sağlamak amacıyla ç ve ç işaretleri ç ile; ä ve e işaretleri e ile; i ve é işaretleri é ile; ĩ ve ĩ işaretleri ĩ ile; ĩ ve ı işaretleri ı ile; ĩ ve i işaretleri i ile; q ve k işaretleri k ile; ŋ, ñ ve ñg işaretleri ŋ ile; š ve š işaretleri š ile; ũ ve ü işaretleri ü ile; x ve h işaretleri h ile gösterilmiştir. Bunun dışında örnek kelimeler, taranan eserlerin hazırlayıcıları tarafından transkribe edildiği şekliyle aynen verilmiş, kelimelerin yazım şekillerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

1. Tarihî Türk Lehçelerinde *Ʒatıĝ* Kelimesinin Çok Anlamlı Yapısı

İlk devirlerden itibaren² tarihî ve çağdaş lehçelerde takibi yapılabilen *Ʒatıĝ* kelimesi, çok anlamlı yapısı ile Türkçenin zengin söz varlığı içinde önemli bir yere sahiptir. *Ʒat-*“sert olmak” fiilinden türeyen (Clauson 1972: 597-598; Eren 1999: 217) bu kelime, kaynaklarda “sert, katı, zor” (Clauson 1972: 597), “1. sert, 2. acımasız, merhametsiz” (Eren 1999: 217), “1. katı, sağlam, cehd, 2. pislik, 3. karışık, katışık, karma” (Caferoĝlu 1968: 171), “katı, güçlü, sert, sıkı, bir şeyin katı olanı; katılık” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 692), “katı, sert, kavi, metin” (Kunos 1902: 124), “1. katı, sert, sağlam, 2. çok, fazla, aşırı, 3. şiddetli sert” (Toparlı, Vural ve Karaatlı 2003: 131) olarak açıklanmıştır. Tarihî metinler incelendiğinde *Ʒatıĝ* kelimesinin anlam alanının oldukça geniş olduğu, bu kelimenin çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleri sonucu temel anlamıyla ilişkili yeni anlamlar kazanıp birden çok kavramı yansıtır hâle geldiği görölmüştür.

İçinde geçtiği cümle ve kelime gruplarında sıfat, zarf gibi çeşitli görevler üstlenen, yardımcı fiillerle birlikte birleşik fiiller oluşturan *Ʒatıĝ* kelimesinin tarihî süreç içerisinde yapı bakımından geçirdiği değişimler incelendiğinde kelimenin bünyesinde Eski Türkçeden beri varlığını sürdüren *-ĝ/ sesinin*³ Harezmi Türkçesinde (bir örnek dışında) muhafaza edildiği, Kıpçak Türkçesinde ise genellikle düştüğü görülür: *Ʒatu ĥoş boldı* “Çok güzel oldu.” (NF 269/9), *Ʒatıĝ taşlar birle* “sert taşlar ile...” (NF 43/13), *aĥım katıdır* “Üzüntüm büyüktür.” (CC II 80b/33b), *Ʒatıĝ* “şiddetli sert” (İMS).

Çaĝatay Türkçesinde kelimenin *Ʒatıĝ* şekli dışında *-Ʒ/ < -ĝ/ değişiminin* yaşandığı örneklere sıkça rastlanmaktadır ki birden fazla heceli kelimelerin sonunda ve bazı eklerde *-ĝ/ seslerinin* tonsuzlaşarak *-Ʒ/ olması* bu dönemin en belirgin özelliklerinden biridir (Eckmann 1958: 123): *ƷatıƷ bolĝandın soĝ biri birige yapışa turur* “**Katılaştıktan** sonra birbirine yapışır.” (ŞT 72a/16), *Ʒatıĝ aĝrıƷ tuttu* “**Şiddetli** bir ağrı tuttu.” (NMŞF Ü136b). Yaygın olmamakla birlikte söz konusu ünsüzün tamamen düştüğü de görülür: *Başım Ʒatu ĥuşum kitti beyābānlarda ĥayrānmen* “Başım **fena**, aklım gitti, çöllerde derbederim.” (MN 46/16).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ise Batı Türkçesinin karakteristik bir özelliği olarak kelimenin sonundaki ünsüz tamamen düşmüştür: *Ʒatu yayını eline aldı* “Sert, esnek olmayan yayı eline aldı.” (DK 32/4).

Diğer yandan kelimenin ünsüz ikizleşmesine uğramış biçimi özellikle Kıpçak ve Çaĝatay Türkçesi metinlerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır: *Yol Ʒattu ĥarāmili idi* “Yolda **çok fazla** hırsız vardı.” (GT 296/5), *Ʒattu ƷuraklıƷ boldı* “**Sert** (bir) kuraklık oldu.” (GT 172/12), *Ʒatıĝ yel eğer erdi* “**Şiddetli** rüzgâr esirdi.” (NMŞF P70b).

Ʒatıĝ kelimesinin tarihî metinlerden tespit edilen anlamları aşağıda açıklanmıştır.

1.1. Kesilmesi, çizilmesi, ezilmesi, kırılması, çignenmesi güç olan, sert, katı

Ʒatıĝ bolĝandın soĝ biribirige yapışa turur “**Katılaştıktan** sonra birbirine yapışır.” (ON 76/11).

² *Ʒatıĝdi* sakıntım “**Çok** yas tuttum.” (OY KT K11), *tokuz oguz begleri bodunu bu sabımın edĝüti eşid Ʒatıĝdi tiĝla* “Dokuz Oĝuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi **iyice** işitin (ve) sıkıca dinleyin.” (OY KT G2).

³ Bu kelime *Şine Usu Yazıtı*’nda da *Ʒatu* (ŞU D6) biçiminde görölmüştür.

Ötrü kurumuş **katıg** kamyş alıp anı üze ömgen tamırın sançıp kan üntürüp “Kurumuş, **sert** kamyşı atardamarına batırıp kan akıtıp...” (AY 616/20).

Ol katıg nēñni yumşattı “O **sert** nesneyi yumuşattı.” (DLT 440/343).

Ol toprakda suvı tebiz, ürün kara, süçüg açığ, sarıg, yaşıl, kızıl, kök, katıg yumşak ve arıg arıgsız, tatlıgsız kamuğ bar érđi “O toprakta suyu temiz, beyaz kara, tatlı acı, sarı, yeşil, kırmızı, mavi, **sert** yumuşak, ve temiz pis, acı hepsinden vardı.” (KE 6r/1).

Katıg uyrçaqğa müdürgil “**Sert** tahterevana bindir.” (KE 73r/18).

Katıg têmür yumşak bolur érđi “**Sert** demir yumuşak olurdu.” (KE 207r/12).

Katıg taşlar birle “**Sert** taşlar ile...” (NF 43/13).

Kattu taş sınmas “**Sert** taş parçalanmaz.” (GT 339/3).

Zāhirleri katıg kön dek “Görünüşleri **sert** deri gibi.” (ÇGT 40a/5).

Kişi-din néçe küç tégse, katıg têmürge çöküç urmaqı ‘aql nişānıdın érmes. “Kişi ne kadar güçlü olursa olsun **sert** demire çekiçle vurmak (vurmaya çalışmak) akıl işi değildir.” (ÇGT 43a/9).

Kum u tozañ yumşaq tağ u ħāredür katıg “Kum ve toprak yumuşak, dağ ve kaya **sert(tir)**.” (MK P1-5a/11).

Başnı kutkar bu katıq taşdın “Başı bu **sert** taştan kurtar.” (LT A34b/1879).

Katıq bolğandın soñ biri birige yapışa turur “**Katılaştıktan** sonra birbirine yapışır.” (ŞT 72a/16).

Ol boğa katı taşa buynuz ursa un gibi ögidür-idi “O boğa, **sert** taşa boynuz vursa un gibi öğütürdü.” (DK 16/10).

Katı taş iken sanasın oldı mūm “**Sert** taş iken sanasın (bir) mum oldu.” (DN 188a/9).

1.2. Esnek olmayan veya esnekliği az olan, kolayca eğilip bükülmeyen

Katıg yasın kurup agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil “**Sert** yayını kurup zehirli okunu yüreğe doğru fırlatıp kendi aziz canını parçala.” (ADFH 125).

Katıg yāni kura kördüm “**Katı ve güçlü** yayı kurdum.” (DLT 541/442).

Kattu yadan çık(k)an oğ otursa yañsırağ turur “**Sert** yaydan çıkan ok otursa daha iyi olur.” (GT 267/10).

Katı yayını eline aldı “**Sert** yayını eline aldı.” (DK 32/4).

Dirse ħan Korkut sinirli katı yayın eline aldı “Dirse Han Korkut, sinirli bir şekilde **sert** yayı eline aldı.” (DK 23/12).

1.3. Nicelik, nitelik, değer, güç, derece vb. bakımlardan şiddeti ve etkileme gücü yüksek olan, sert, şiddetli, büyük, çok, çok fazla

K(a)tıg agınçsız bolup bodıs(a)t(a)vlarnıñ yolınğa kirtiler “**Çok** kararlı olup Bodısatavların yoluna girdiler.” (AY 393/12).

K(a)tı tokıd(i)m “**Şiddetli bir şekilde** bozguna uğrattım.” (ŞU D6).

Katıg arzuladı sini körgüke / Mini sözçi içdi oğıp iltgüke “Seni görmeyi **çok** istedi, okuyup iletmem için beni sözcü olarak gönderdi.” (KB 3456).

*Olarnı **katıg** sew ağırla sözün / Biliglerin öğren öküş ya azın* “Onları **çok** sev, sözlerini yerine getir, hikmetlerini az çok öğren.” (KB 4342).

*Élgin üstünrek kötürdi **katıg** urdı* “Elini daha yukarı kaldırdı, **sertçe** vurdu.” (KE 45r/1).

***Katıg** suwsadı* “**Çok** susadı.” (KE 69v/9).

*Anı işitip **katıg** korıdı* “Onu işitip **çok** korktu.” (KE 42v/5).

***Katıg** yél kıptı* “**Şiddetli** bir rüzgâr esti.” (KE 190r/8).

*Ammâ Yūsufnı **katıg** sewer erdi* “Ama Yûsuf’u **çok** severdi.” (KE 67r/13).

*Zelîhanıñ sewüglüki **katıg** boldı* “Zeliha’nın sevgisi **çoğaldı**.” (KE 85r/13).

*Törtinç kün **katıg** uruştilar* “Dördüncü gün **çok şiddetli** savaştılar.” (NF 30/14).

*Kâfirlerniñ **katıg** hamlelerine tãkatları kalmadı, hezîmet boldılar* “Kâfirlerin **sert** hamlelerine dayanacak güçleri kalmadı, bozguna uğradılar.” (NF 71/17).

*Bu sözüñdin kayıtıl, yoķ erse sana **katıg** ‘azâb ve ‘ukûbat kılar erdiler* “Bu sözünden dön, yoksa sana **çok şiddetli** eziyet ve işkence ederler.” (NF 165/8).

*Zehri **katıg** eşer kıldı* “Zehri **çok** etkiledi.” (NF 21/6).

*Peyğambarların emgekleri **katıg** bolur* “Peygamberlerin sıkıntıları **çoktur**.” (NF 11/16).

*Ey Hasan atası, seni **katıg** emgeklig körer-men tédi* “Ey Hasan’ın babası, seni **çok** sıkıntılı görüyorum, dedi.” (NF 142/11).

*Velikin bu nevbet inen **katıg** eşer kıldı* “Lâkin bu sefer **çok fazla** etkiledi.” (NF 175/13).

*Ramazân ayınıñ yigirmiñ kün erdi kim emgeki **katıg** boldı* “Ramazan ayının yirminci günü ağrısı **arttı**.” (NF 154/4).

*Emgeki **katıg** boldı* “Sıkıntısı **fazlalaştı**.” (NF 177/9).

***Katıg** yığlayu başladı* “**Çok** ağlamaya başladı.” (NF 238/10).

***Katıg** yığlayu feryād kıldı* “**Çokça** ağlayarak feryat etti.” (NF 355/14).

*Kim erse bir musulmânka zılm kıлмақ duşvâr turur kıyâmat kün, hâşşa kim cümle musulmânlarğa zılm kıлмақ inen **katıg** duşvâr turur* “Bir Müslümana eziyet eden kıyamet günü zor duruma düşer, özellikle de bütün Müslümanlara eziyet eden **çok zor** durumda kalır.” (NF 224/2).

*Yağmur **katıg** boldı* “Yağmur **çok şiddetliydi**.” (NF 292/8).

*Musulmânlar **katıg** emgendiler* “Müslümanlar **çok** sıkıntı çektiler.” (NF 409/7).

***Katı** hoş boldı* “**Çok** güzel oldu.” (NF 269/9).

*Yâ Muhammed, tünle tã’at ve ‘ibādât kılmışıñda êkki açdıkını tamām yerke basğıl, özüñni **katıg** emgetmegil* “Ya Muhammed, geceleyin ibadet ederken ayağını yere tam olarak bas ki kendine **çok** eziyet etme.” (NF 315/2).

*Méni tuttu taķı **katıg** kıstı, andağ kim tãkatım kalmadı* “Beni tuttu, **sertçe** sıkı, öyle ki takatım kalmadı.” (NF 7/16).

İbnü Hümeire katıg *ğazab kıldı* “İbnü Hümeire **çok** sinirlendi.” (NF 186/12).

Velikin Tanrı te’âlânıy katıg *ğazabı zinâ kılgan üze turur* “Lâkin, Allah, zina yapanlara **çok** öfkelenir.” (NF 346/14).

Takı yağmur katıg *yağar, hêç bargu yeri yok* “Yağmur da **çok şiddetli** yağar, gidecek hiçbir yeri yok(tur).” (NF 393/15).

Peyğambar ‘as misvâkıni katıg *sewer erdi* “Peygamberimiz misvakı **çok** severdi.” (NF 90/3).

Zübeyr katıg *öfkeliğ turur* “Zübeyir **çok** öfkeliydi.” (NF 121/16).

Hak te’âlâdın katıg *korķğan erdi* “Hak Te’âlâ’dan **çok** korkuyordu.” (NF 186/1).

Halifa katıg *kağğurdi, mütehayyir boldı* “Halife **çok** kaygılandı, şaşırıldı.” (NF 204/3).

Yâ Resûlallâh, benim şevkıim ijen katıg *turur* “Ya Resûlallâh, isteğim **çok güçlüdür.**” (NF 102/10).

Yâ Abâ'l-Hasan, sizin katıñızğa kirmişñizde oğlum Yezîddin katıg *öwkelep turur erdim* “Ya Aba'l-Hasan, sizin huzurunuzda geldiğimde oğlum Yezid'den dolayı **çok** öfkeliydim.” (NF 292/4).

Kaçan kim keldi tédiler erse içimke heybet tüşti, katıg *korķtum* “Geldi, dediklerinde içime korku düştü, **çok** korktum.” (NF 311/8).

Yâ Yûsuf, men seni katıg *sewer-men* “Ya Yûsuf, ben seni **çok** severim.” (NF 361/1).

Ümmetim üze katıg *korķķjanımız işlerdin biri bu turur* “Ümmetimiz hakkında **çok** korktuğumuz işlerden biri budur.” (NF 414/1).

Kaçan kim melik bu şahşını kördi erse, katıg *korķtı, titreyü başladı* “Hükümdar bu şahsı gördüğünde **çok** korktu, titremeye başladı.” (NF 441/14).

Handak toķuşında bir keçe katıg *sawuķ yél koķtı* “Hendek savaşında bir gece **çok** soğuk bir rüzgâr esti.” (NF 31/6).

Açlık katıg *erdi* “Kıtlık **çok** etkiliydi.” (NF 31/11).

‘Âlam karanķu boldı, katıg *yél koķtı* “Dünya karardı, **şiddetli** bir rüzgâr esti.” (NF 338/4)

Kaçan kim havâ katıg *isig boldı erse, kondılar takı haymalar tiktiler, koy boğuzladılar, üküş türlüg ta’âmlar isti’dâd kıldılar* “Hava **çok** sıcak olunca konaklayıp çadır kurdular, koyun kestiler, çeşitli yemekler yaptılar.” (NF 429/14).

Burtardı yüzini, katıg *burtardı* “Yüzünü **çok** ekşitti.” (MED 77/2).

Katıg *kınadı* “**Çok şiddetli** cezalandırdı.” (MED 108/6).

Katıg *ökünç yédi* “**Çok** pişman oldu.” (MED 170/5).

Katıg *boldı sovuk* “**Çok** soğuk oldu.” (MED 237/6).

Kaçan anı ayttı, andan katı ura başladılar “Ne zaman ki bunu söyledi, ondan sonra daha **sert** vurmaya başladılar.” (CC II 61b/18).

Aķım katıdır “Üzüntüm **büyük**tür.” (CC II 80b/33b).

*Dağı néçik anı tikmege bağladılar dağı çıbuğlar, kamçılar anı **kattı** urdılar “Onu bir ağaca bağladılar ve (peygamberin dediği gibi) ona çubuklar, kamçılar ile **şiddetlice** vurdular.” (CC II 63b/20).*

*Oğın ya **ğışı** atar dağı **kattı** ya çeker idi “İyi ok atar, yayı **sert** çekerdi.” (GT 296/7).*

***Kattı** yürüp hasta bolup mağrib vaqtın bir ağaç tübüne yétip yattım “**Çokça** yürüyüp hasta olup akşam vakti bir ağaç dibine gidip yattım.” (GT 272/8).*

*Yol **kattı** harāmili idi “Yolda **çok fazla** hırsız vardı.” (GT 296/5).*

***Kattı** kuraqlık boldı “**Sert** (bir) kuraklık oldu.” (GT 172/12).*

*Sargarıptur lāle-rüyum renci tā bolmuş **kattığ** / Lāle bu yıl gül-şen-i ‘ömrümde açılmas sarığ’ “Sıkıntım **artmış**, lale yüzüm sararmıştır. (Bu yüzden) bu yıl ömrümün gül bahçesinde laleler sarı (olarak) açılmaz.” (NŞ 302/1).*

*Köñül içre gam kemliki asru gamdur / Elem yokluğı dağı **kattı** elemdür “Gönülde gamın azlığı çok büyük gamdır, elem yokluğu da **çok büyük** (bir) elemdir.” (NŞ 134/1).*

***Kattığ** ağırıktıttı “**Şiddetli** bir ağrı tuttu.” (NMSF Ü136b).*

***Kattığ** melül bolup İsfehān ‘azîmetini terk itip Basra’da sâkin boldı “**Çok** sıklığından İsfehan’ı terk edip Basra’da yaşamaya başladı.” (NMSF Ü61b).*

***Kattığ** yêl éser érđi “**Şiddetli** rüzgâr eserdi.” (NMSF P70b).*

*O éligin köterip bir **kattığ** silî boynumğa urdı “O elini kaldırıp boynuma **sert** bir tokat attı.” (NMSF Ü197a).*

*Birev aña déđi ki né belā-yı **kattıkdur** “Biri ona ne kadar **zor** bir beladır, dedi.” (NMSF Ü328a/3).*

*Ol dépdür ki bir kün **kattı** savuğ érđi “O demiştir ki bir gün **şiddetli** bir soğuk vardı.” (NMSF Ü330b/20).*

*Ammā **kattı** nahvet bile bolğay-mên “Ama **çok fazla** böbürleneceğim.” (NMSF Ü296a/21).*

*[Déđi Allah] Ğarıblerğa açığı açığı sözi aytsağ / [Déđi Allah] Bu iş kılığ **kattığ** ‘azāb körey déseğ’ “Allah Musa’ya: ‘Gariplere acı, yaralayıcı söz söylersen, **çok sert** ceza göreyim diyorsan bu işi yap!’ dedi.” (MN 22/150).*

***Kattı** ceng oldu “**Çok şiddetli** bir savaş oldu.” (DN 98a/11).*

*Oyluğına **kattı** zağım urdı “Uyluk kemiğine **şiddetli** bir darbe vurdu.” (DN 248b/1).*

***Kattı** bahādur er idi “**Çok** bahadır bir yiğitti.” (DN 241b/5).*

*Yaltaçuk yay ufanduğına **kattı** kağıdı “Yaltaçuk, yayın parçalanmasına **çok** sinirlendi.” (DK 109/12).*

*Kāfir **kattı** yağlandı “Kâfir, **çok** yaklaştı.” (DK 133/3).*

*Üzengüye **kattı** çekdi “Üzengiye kalkıp **sertçe** çekti.” (DK 23/13).*

*Oğlan yine boğanuğ alnına yumruğı-y-ile **kattı** urdı “Oğlan yine boğanın alnına yumruğuyla **sertçe** vurdu.” (DK 17/10).*

*Kış günlerinde şubh ve şām vakıtlarında, şemāl yélleri **katı** esdükde deniz yüzi talazlu olur* “Kış günlerinde sabah ve akşam vakitlerinde, kuzey rüzgârı **şiddetli** estiginde denizin yüzü dalgalı olur.” (TM 8a/4).

*Ve bu bir **katı** kara ve küfeke ve tîz şınur taş durur* “Ve bu **çok** (koyu) kara, yumuşak ve çabuk kırılan bir taştır.” (TM 89a/13).

***Katı** derin olan yerlerde bulunan şadeflerün incüsü tonuğ olur* “**Çok** derin olan yerlerde bulunan sedeflerin incisi donuk olur.” (TM 8b/10).

1.4. Gücü, kuvveti olan, güçlü, kuvvetli

*Bu işke içi **karç katığ** er kerek* “Bu iş için güçlü, **kuvvetli** er gerek.” (KB 2271).

***Katığ** boldı, küçlü boldı* “**Kuvvetli** oldu, güçlü oldu.” (MED 143/5).

1.5. Nitelikleri ile etki yaratan, etkili

*Bu Muḥammedniñ körgüzgen nişāni **katığ** sihr turur* “Muhammed’in bu görünen nişanı etkili bir sihirdir.” (NF 35/6).

1.6. (Ses için) yüksek, şiddetli

***Katığ** ünin [k]ıgrıştular* “**Yüksek** sesle çağırdılar.” (EUDÇ 0358).

*Anta ok bodis(a)v(a)t yaña **katığ** ünin orladı* “Böylece Budha olacak fil, **yüksek** sesle bağırdı (acı bir çığlık attı).” (ADFH 179).

***Katığ** ünin kıkıra birtim* “**Yüksek** sesle çağırıverdim.” (AY 12/2).

***Katığ** ünin yıglayı* “**Yüksek** sesle ağlayarak...” (AY 636/22).

***Katığ** ün birle cevāb aydı* “**Yüksek** sesle cevap verdi.” (KE 30v/21).

*Peyğamber ‘as tağ başınğa mündi taķı **katığ** āvāz birle çakardı* “Peygamber, dağ başına çıktı ve **yüksek** sesle seslendi.” (NF 16/14).

*Yā ‘Abbās **katığ** āvāz birle çakargül!* “Ya Abbas, **yüksek** sesle seslen.” (NF 73/14).

*Taķı benim āvāzım **katıķ** turur taķı **katığ** sözlemek ‘ādat kılup turur-men* “Benim sesim **yüksektir**, **yüksek** sesle konuşmak âdetimdir.” (NF 371/13).

***Katığ** kıkırdı, ün etti* “**Yüksek** sesle çağırdı.” (MED 97/5).

***Katığ** ün kıldı* “**Yüksek** sesle seslendi.” (MED 168/6).

*Namāz içre külmek **katığ** hem buzar* “Namaz kılarken **yüksek** sesle gülmek (namazı) bozar.” (MUMÜ 78).

*Ol év eşikinde isteme ḥayr u şalāḥ kim ébçi üni ol évde **katı** kilgey* “Zevcenin sesinin **çok** çıktığı evden hayır bekleme.” (GT 341/8).

*Dānişmend **katı** āvāz-ıla ezān okıdı* “Dānişmend, **yüksek** sesle ezan okudu.” (DN 93a/4).

1.7. Bağışlaması, hoşgörüsü olmayan, acımasız, merhametsiz, zalim

*Ç(a)ştanı élig be:g alp **katığ** yür[e]kin ol rakşasıg tilegeli bardı* “Çaştanı Hükümdar Bey, **acımasız**, **sert** yüreğiyle o şeytani istemek için gitti.” (EUDÇ 0224).

***Katığ** köngül* “**acımasız** gönül” (AY 68/11).

*Negü tir eşit tuñla bilgi batıg / Saña ötlér emdi ay köñli **katığ*** “Ey **katı** gönüllü, sana şimdi derinlemesine ne der, işit, dinle.” (KB 5713).

*Köñüller **katıg boldı** til yumşadı / Könilik özi bardı **qaldı yıdı** “Gönüller **katılaştı**, dil yumuşadı, doğruluğun özü gitti, kokusu kaldı.” (KB 6484).*

*Gāyet **katıg köñüllüg** ermiş-sen “Çok **katı** gönüllüymüşsün.” (KE 5v/20).*

*Kimi **katıg köñüllüg**, kimi yumşaq köñüllig “Kimi **katı** gönüllü (merhametsiz), kimi yumuşak gönüllü (merhametli).” (KE 6r/4).*

*Ey Peyverdīgārim, bu Fir’avnunıñ **qavminuñ mällarını helāk kılğul taķı köñüllerini **katıg** kılğul kim imān keltürmesünler** “Ey Allah’ım, bu firavunun mallarını helak et, gönüllerini **katılaştır** ki iman edemesinler.” (NF 116/9).*

*Ĥudāyā, ‘ārıflar köñli seniñ **ħazratıñda iñen **katıg boldı**** “Ey Allah’ım, âriflerin gönlü seniñ huzurunda çok **katılaştı**.” (NF 200/6).*

*Né **katı bol** kim **el senden üşengey**, né yumşaq **qadriñe nuķşān kitürgey** “Ne **katı** (sert) ol (ki) insanlar senden bıkmasın, ne yumuşak ol (ki) değerin eksilmesin.” (GT 328/1).*

*Meniñ yumşaq sözüñ anıñ **katıg köñlide güzer kılmas**. “Benim yumuşak sözüñ onun **merhametsiz** gönlünden geçemez.” (ÇGT 96a/2).*

*Büsei **kılmas mürüvvet asru **katı dur** lebiñ / Désem, ağızı içre aytur la’l hem bar nev’-i taş** “Dudakların çok **acımasızdır**, bir kez gülümseyip iyilik yapmaz. Ağzında dudak yerine konuşan bir tür taş var sanki.” (GS 260/4).*

*Her zamān köñlüñ **katı kirmes deme ey sım-ber / Yaşurun **qalmas bilür içre nihān pülād étip**** “Ey gümüş tenli, her zaman gönlüm **katı**, girmez deme, çelik, billur içinde gizli kalamaz.” (BV 58/6).*

*Mihr **katı köñlüñ içre **qayda bolsun bolsa hem / Fı’l-meşel bar ol giyeh yañlıg ki bütkey taş ara**** “Taş arasında biten ot gibi sevgi de (senin) **taşlaşmış** kalbinin arasında bir yerlerde bulunur.” (NŞ 18/3).*

*Köp söz aytañ köñlüñi **katıg kılur** “Çok söz söylemek, gönlü **katılaştırır**.” (NMŞF Ü67b).*

*Bir **katıg** kişini bir **ħıfl muħāfazatı ‘aciz iter** “**Merhametsiz** bir kişiyi bir çocuğun koruması âciz eder.” (MK P1-19b/13).*

*Derd ehliniñ nefsi bir otdur ki **katıg köñlüñi yumşatur ve **ķuruķ közni yığlatur**** “Dert sahibinin nefsi bir ateştir ki **acımasız** gönlü yumuşatır, kuru (ağlamayan) gözü ağlatır.” (MK P1-74b/3).*

*Yıgladı **ħattā raķbnüñ raħmı kilgendin maña / Bār ol **katı köñüllüg çın mu, yalğan yıgladı**** “Hatta rakip de acıyarak bana ağladı, acaba o **katı** gönüllü gerçekten mi, yoksa yalandan mı ağladı?” (MSD 608).*

1.8. (Söz için) gönül kırıcı, ters, ağır

***Katıg sav sözledi** “Gönül kırıcı söz söyledi.” (AY 615/19).*

*Ey ‘aziz, ne **katıg** söz sözlediñ “Ey aziz, ne kadar **kırıcı** konuştun.” (NF 431/4).*

*Néşe öltürdüñ? **tép maña **katıg** sözledi** “Niçin öldürdün, deyip **sert** konuştun.” (NF 336/1).*

*Bir kün rüstem anasına **katı sözledi** “Bir gün Rüstem anasına **gönül kırıcı** bir şekilde konuştun.” (GT 273/5).*

***Katı** sözlep köñüllerin ağırtur “**Kırıcı** konuşup gönülleri acıtır.” (GT 169/12).*

*Nā-gāh dünyādın kəcip āhîretka köçti érse, bir **katıg** sözlüg taķı kör[k-]süz üzlüg ħatununıñ anası ħaldı.* “Ansızın bu dünyadan âhirete göçtüğünde (geride) **sert** sözlü, çirkin yüzlü hatununun anası kaldı.” (ÇGT 80a/2).

***Katıg** sözlese néçe me bu ‘aklsız / ‘Aķlıg sözleyür yumşak açığısız* “Akılsız ne kadar **ağır** konuşursa akıllı o kadar yumuşak konuşur.” (ÇGT 69b/8-9).

*Nikāħ ħaldılar ānı bir körk-süz yüzlüg **katıg** sözlüg yigitke* “Onu çirkin yüzlü, **sert** sözlü bir delikanlıyla nikahladılar.” (ÇGT 90a/3).

*Mağrib diyārıda bir mu’allim kördüm turş yüzlüg **katıg** sözlüg zışt ħulug* “Batu diyarında ekşi yüzlü, **sert** sözlü, kötü huylu bir öğretmen gördüm.” (ÇGT 94b/1).

*Yağdururlar taş **katıķ** sözler bile veh né ‘aceb / Sengsār olğan kibi baştın ayaķ efgār ésem* “Ne yazık ki **kırıcı** sözlerle (başıma) taş yağdırırlar, (bu yüzden vücudum) baştan ayağa taşlık bir yer gibi olup yaralanır.” (NŞ 420/4).

*O köñülge kim **katıg** sözdin nış bolğay, açığ til zehr-ālūd nış bolğay* “Gönül için **kırıcı** söz zehir, acı dil zehirli bir dikedir.” (MK P1-79a/12).

1.9. Kötü söz

*Tamām ‘ömride Bābürga üç söz étüptür / Biri söküñç ü bir **katıķ** u biri yalğan* “Ömrü boyunca Babur’a üç söz söylemiştir. Biri küfür, bir **kötü söz** ve biri yalan.” (BD 100/5).

*Cihān éli bile güft ü şünüd ħalmas mén / Néçe sözüñni déyin néçe **katıķ** işiteyin* “Dünyada hiç kimseyle konuşmam; ne söz söyleyeyim, **ne kötü** söz işiteyim.” (BD 116/3).

1.10. Tehlikeli, kötü, fena, endişe verici,

*Peyğāmbar ‘as’nuñ igi iñen **katıg** boldı* “Peygamberin hastalığı çok **kötüleşt**i.” (NF 87/3).

*Ķaçan kim sökelliki **katıg** boldı erse* “Hastalığı **kötüleşince**...” (NF 101/9).

*Baķar igi **katıg** boldı, yığlayu turur* “Baktı ki hastalığı **kötüleşiyor**, ağlamaya başladı.” (NF 175/17).

*Aħvālı **katıg** boldı* “Durumu **kötüleşt**i.” (NF 196/17).

*Bu ékkidin biringe sökellik tegdi taķı sökelliki **katıg** boldı* “Bu ikisinden birine hastalık geldi ve hastalığı **kötüleşt**i.” (NF 326/8).

*Taķı néçeme kim igim taķı meřaķķatım **katıg** bolsa, taħammul ħılmaķ kerek erdim* “Her ne kadar hastalığım **kötü** olsa, çok zorluk çeksem de sabretmeliydim.” (NF 326/16).

*Kündin kün igi taķı zaħmatı **katıg** boldı* “Günden güne hastalığı **kötüleşiyor**, çektiği sıkıntılar, acılar artıyordu.” (NF 227/3).

*Ayyüb peyğāmbar üç kün boldı kim ta’ām tenāvul ħılmıřı yoķ taķı iñen **katıg** turur* “Eyyüb Peygamber üç gündür yemek yememektedir, çok **kötü durumdadır**.” (NF 332/3).

*Ey Nevāyī bolsa yüz cānum ħalur-mén řadķa kim / Boldı cānān za’fidın ‘ayşım açığ ħālīm **katıg*** “Ey Nevâyî, yüz canım olsa hepsini de sadaka niyetine veririm, sevgilinin acısıyla keyfim kalmadı, hâlim **kötü** oldu.” (NŞ 302/9).

*Mén yüzin körmey henüz él vař éter érmiş ħama’ / Köñlüme mundaķ **katıķ** ħālet kélürni bilmedim* “Ben daha yüzünü görmeden el aĝözlülükle sana kavuşmuş. Gönümün böyle **kötü** bir duruma düşeceğini bilmezdim.” (NŞ 402/3).

Ƙatıĝ aħvālimĝa yıĝlay durĝan ělni děme dōst / Dōstlar ōlmiř ōlüm ħāliĝa yětmiř dūřmenim “**Kōtū** durumuma aĝlamakta olan insanlara dost deme, dostlar ōlmüř, ōlüm hālime dūřmanlarım yetiřmiř.” (FK 424/5).

Gerçi derdimĝa devā ƙılgıuñ yoĝ ammā hecr ara / Asru **ƙatıĝ** ħāletimdin bolĝalı āĝāħ kěl “Sevgiliden ayrıken derdime derman olamazsın ama, (bu) çok **kōtū** durumumdan haberdar olmak için gel.” (FK 403/3).

Çıday almay **ƙatıĝ** aħvālimdin / Allıda şemme ĩ öz ħālimdin Karşısında böyle **kōtū** bir durumda olmama dayanamıyor.” (FK 689/367).

Hece zūlimdin **ƙatıĝ** ħālimni ey cān u köñül / Bildiñiz yār allıda barıp tazallüm ěyleñiz “Ey can ve gönül, ayrılık acısı sebebiyle **kōtū** (olan) durumumu gördünüz, gidip sevgilinin önünde yakınız.” (BV 217/3).

Firāk içre ecel zehrini tut ey sākı ki ‘ıřĝ andaĝ / Açıĝ řerbetni bu **ƙatıĝ** maraĝa sūd-mend ětmiř “Ey saki, ayrılıkta ecel zehrini sun (çünkü) ařk, acı řerbeti bu **kōtū** hastalıĝa yararlı kılmiř.” (BV 254/2).

Oyĝanıñ bilseñ ki ħāliñdür **ƙatıĝ** / Ƙılmaĝay ol dem peřimānliĝ asıĝ “Uyanıp görseñ (kendine gelseñ) ki hālin çok **kōtūdür**. O zaman ne kadar pişman olsan da fayda etmeyecektir.” (LT A23a/596).

Dědi ħālin yıĝlaban açıĝ açıĝ / Kim něçük ‘ıřĝ ěylemiř ħālin **ƙatıĝ** “Acı acı aĝlıyorsun. Ařk seni niçin böyle **kōtū** hāle getirmiř?” (LT A44b/2854).

Ħāl körmeydür ědi mundın **ƙatıĝ** / Nevĥa birle yıĝladı açıĝ açıĝ “Bundan (daha) **kōtū** bir durum görmemiş (olacak ki) acı acı aĝıt ederek aĝladı.” (LT A42a/2618).

Öz **ƙatıĝ** ħāletiĝa yıĝlar ědi / Köz **ƙatıĝ** ħāletiĝa yıĝlar ědi “Kendisi **kōtū** durumuna aĝlardı, göz **kōtū** durumuna aĝlardı.” (BD 129/37).

Bařım **ƙatı** hūřum kitti beyābānlarda ħayrānmen “Bařım **fena**, aklım gitti, çöllerde derbederim.” (MN 46/16).

1.11. Zor, meşakkatli, zahmetli, sıkıntılı, güçlükle yapılan

Negü bar ajunda ōlümün **ƙatıĝ** / ōlümüg saĝansa kiter miñ tatıĝ “Dünyada ōlümün **zor** ne var?. ōlümü dūřününce binlerce zevk yok oluyor.” (KB 1139).

Tapuĝ ƙılmaĝ emgek **ƙatıĝ** iş bolur / Muni bilse begler tapuĝ yış ƙıur “İbadet etmek, sıkıntılı, **zor** bir iştir. Beyler bunu bilse ibadet etmek için gayret eder.” (KB 2959).

İdi keğ **ƙatıĝ** bu ĝaribliĝiři “Bu kimsesizlik çok **zor**.” (KB 478).

Ƙatıĝ işler buyurĝıl öĝrensün “**Zahmetli** işler buyur, öĝrensün.” (KE 188v/12).

Ōlüm açıĝı **ƙatıĝ** turur “Ōlüm acısı **zordur**.” (KE 52r/8).

Ħaĝte ‘ālā bu uçmaħmıñ dört yanını ƙıpladı **ƙatıĝ** iřler birle cihād těĝ, ħec těĝ, ‘umra těĝ, rüza těĝ, namāz těĝ; taĝı né kim řā’at ve ‘ibādet bar, cümlesi emgekini ve meřaĝƙatını tartmadın kirse bolmaz těp “Allah, cennetin dört bir yanını cihat, hac, umre, oruç, namaz ve ibadet gibi **zor** iřlerle ƙıpladı, kimse bu zor amelleri yerine getirmeden (cennete) giremez.” (NF 61/7).

Neme **ƙatıĝ** ermiř bu cān běrmek! “Can vermek ne kadar **zormuř**.” (NF 89/15).

Ƙatıĝ boldı kün “Gün sıkıntılı oldu.” (MED 225/1).

Mürvetiñe sên yêndirip / yazıñmızını kôtirdiñ, / katı ölümge kirip / ölümden bizni çıgardıñ. “Cömertliğine sen yendirip günahımızı yok ettin, zor ölüme girip ölümden bizi kurtardın.” (CC II 72b/14-15).

*Bu yol **katı** yol durur* “Bu yol **sıkıntılı** bir yoldur.” (GT 115/4).

*Cân maña cânân üçün dur yoñ ki cânân cân üçün / ‘Ömr cânânsız **katı** cânsız velî âsân érür* “Can bana canan için gereklidir, canan için cana gerek yoktur. Ömür canansız **zor**, fakat cansız kolaydır.” (GS 172/4).

*Allıñda bes **katı** yol u kat’ığa yoñ güzer / Ger şâh ger gedâ bol u ger şedd ü ger yavaş* “Önünde çok **zor** bir yol var, ister şah ister dilenci ol; ister hızlı ister yavaş bu yolu geçmenin imkânı yok.” (NŞ 250/7).

*İlâhî yol érür bî-ñad **katı** menzil yırañ asru / Nevâyî birle sên bolsañ yiter menzilğa evvel gâm* “Allah’ım, yol çok **meşakkatli** ve menzil son derece uzak. Nevâyî ile sen menzile gamdan önce ulaştın.” (NŞ 418/9).

*Hecr bîdâdı ara ol kün yañındır ölge-min / Dôstlar bî-ñad **katı** érmiş yırağlıg miñmeti* “Ayrılık acısı çekmekteyim, öleceğim gün yakındır. Dostlar, ayrılık sıkıntısı çok **zor** imiş.” (NŞ 588/2).

*Bu yañlıg **katı** künde dârâ-yı dehr / Ecel câmıdın eylep âşâm zehr* “Böyle **sıkıntılı** bir günde dünyaya hükmeden hükümdar, ecel kadehinden zehir içip...” (Sİ 6445).

*Çün yol érdi hem **katı** vü hem yırañ / Ol cemâ’at barça eylep ittifañ* “Yol hem **zor** hem uzun olduğu için bütün cemaat birleşti.” (LT A32b/1578).

*Yol **katı** dür mén za’îf ü nâ-tüvân* “Yol **meşakkatli**, ben zayıf ve güçsüzüm.” (LT A33a/1675).

*Her biri yâdıga keldi hâller / Hicr derdidin **katı** añvaller* “Ayrılık derdinden **zor** olan bütün hâlleri aklına geldi.” (LT A22b/541).

*Hecr şâmi dék türe ve uzun ammâ gâyeti şubñ-ı vişâl, ñacc yolu dik **katı** ve yırañ ammâ nihâyeti va’be-i iñbâl* “Ayrılık akşamı gibi karanlık ve uzun ama sonu aydımlık; hac yolu gibi **meşakkatli** ve uzak ama sonu açık.” (MK P1-46a/13).

*Çün kitti yigit-lik ve uzadı karılıñ / Dem savudu ya’nî ñalması kan hem ısıñ / Ağzığa ñayât şerbeti boldı açıñ / Ölmek hoşrañ ki ‘ömr bu nev’ **katı*** “Çünkü gençlik gitti, yaşlılık uzadı, kan soğudu, yani (bedende) kan ve ısı kalmadı, hayat şerbeti ağzına acı gelmeye başladı, ölmek, böyle **sıkıntılı** (bir şekilde) yaşamaktan daha iyidir.” (MK P1-96a/12).

1.12. Sıkıca, iyice, sağlamca, gevşek olmayacak şekilde

*Neçe tuttum erse anı men **katı** / Ol ança tirendi iletti tatıñ* “Onu ne kadar **sıkı** tuttysam o kadar direndi.” (KB 3885).

*Öküş eđgü sözler tilin sözledi / İşni itge men tip **katı** ñur badı* “Diliyle çok güzel sözler söyledi, işini yerine getireceğim deyip **sıkıca** kuşak bağladı.” (KB 542).

*Kudruk **katı** tügdümüz* “Atların kuyruklarını **sıkı bir şekilde** bağladık.” (DLT 237/206).

*Elgini ağakını **katı** bağladı* “Elini, ayağını **sıkıca** bağladı.” (NF 96/15).

***Katı** bükdürdi yép-ni, bēlgüsüz ñıldı iş-ni* “İpi **sıkıca** büküp, işi işaretsiz yaptı (iz bırakmadı).” (MED 30/5).

1.13. İyice, tam olarak, gereği gibi, derinlemesine, ayrıntılarıyla

*Ölüm tutgaķı keldi tuttu **ķatıĝ** / Kıtulĝu yırım yoķ kiterdi tatıĝ* “Ölüm öncüsü iyice geldi (ölüm iyice yaklaştı), kurtulacak yerim yok, (yaşama) zevkim kalmadı.” (KB 1352).

*Ata pendini sen **ķatıĝ** tut ķatıĝ / Kıtadĝay künüñ birge künde tatıĝ* “Baba öğüdünü iyice tut ki her günün kutlu olsun.” (KB 1568).

*Ėaramķa ķatılma küĝez öz **ķatıĝ** / Ėaram yigli ornu tamu ol batıĝ* “Kendini haramdan iyice koru, haram yiyenin yeri cehennem derinlikleridir.” (KB 5261).

*Bargıl, velikin zīnhār u zīnhār yolda **ķatıĝ** saķlanĝıl kim Muĝammed saņa ķarĝap turur* “Git ama, sakın ha, yolda iyice saklan, çünkü Muhammed sana sürekli beddua etmektedir.” (NF 15/5).

*Andaĝ erse mu'min ve muvaĝĝid namāz vaķını **ķatıĝ** saķlamaķ gerek* “Öyleyse müminler ve Allah'ın birliğine iman edenler namaz vakitlerini iyice akıllarında tutsunlar (namaz vaktini geçirmesinler).” (NF 241/1).

*Heçr ķanım tökkü diktür eyle kim zār olmuşam / Bat ķıtulĝum gerçi bes **ķatıķ** giriştār olmuşam* “Ayrılık kanımı dökecek gibidir, feryat fiğan içindeyim. Hemen kurtulmak istiyorum ama iyice yakalanmışım.” (BV 420/1).

1.14. Yanlışız, hatasız, eksiksiz, doğru

*Körķlüĝ oķadı Kur'an-nı, seçe oķadı Kur'an kelimelerini, **ķatıĝ** oķadı taķı ĥurūfını dürüst etti* “Kur'an'ı güzel okudu, Kur'an kelimelerini seçerek okudu, harflerini tam olarak hatasız okudu.” (MED 86/2).

1.15. Sıkıcı ve bunaltıcı

*Ol ma'nidin ötrü kim ādemī ta'amını toya yeşe, teni ağır bolur, köñli **ķatıĝ** bolur, zirekliği andın zāyil bolur, uyķusu üküş bolur, 'ibādat ve ta'at ķılmaķĝa teni sust bolur, tēp cevāb aydı* “Bu sebeple insanoĝlu yemeĝini doyararak yediĝinde vücudu aĝırlaşıř, gönlü sıkılır, zekiliĝi kaybolur, uykusu çoĝalır, bedeni ibadet edemeyecek kadar gevşer, diye cevap yazdı.” (NF 199/3).

1.16. Asık suratlı, sert

*Anıñ bigin **ķattu** yüzli yumşaq tenli maĝbūbdan vefā kélür* “Onun gibi sert yüzlü, yumşak tenli sevgili vefalı olur.” (GT 254/3).

Sonuç

Çok anlamlılık kelimelerin, çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleri sonucu temel anlamlarıyla ilişkili yeni anlamlar kazanıp birden çok kavramı yansıtır hâle gelmesi olayıdır. Kelimelerin kazandığı yeni anlamların tespiti, metinlerin özellikle de tarihî metinlerin doğru olarak anlamlandırılması ve anlam derinliğinin ortaya çıkarılmasında büyük önem taşır. Tespit edilen her yeni anlam, anlam bulanıklığını da ortadan kaldırır. Çok anlamlılık, dilin işlenmişliği ve söz varlığı açısından ulaştığı seviyeyi yansıtmaması bakımından da önemlidir. Bu doğrultuda çalışmamızda canlı ve güçlü bir anlatıma sahip olan Türkçenin zengin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olan *ķatıĝ* kelimesinin çok anlamlı yapısı üzerinde durulmuştur.

Sahip olduğu kavramlar ve bu kavramların anlatımında tutulan yol bakımından doğaya baĝlı bir dil olan Türkçe, anlatım gücünü de daha çok doğadan almaktadır. Türkçenin söz varlığı bu açıdan incelendiĝinde *insandan doğaya, doğadan insana, doğadan doğaya* gibi aktarmalarla ortaya çıkmış kelime veya kelime gruplarının varlığı da dikkat çekmektedir.

Bu noktada sözlük anlamı kısaca “sert, yumuşak olmayan” olarak açıklanabilen *katıg* kelimesinin de çeşitli aktarmalar ve anlam genişlemeleriyle temel anlamıyla ilişkili pek çok farklı kavrama gönderme yaptığı görülmüştür. Kimi örneklerde kelimenin anlamı *işen* “çok, pek” kelimesiyle güçlendirilmiştir. *Katıg* kelimesinin tarihî lehçelerde tespit edilen anlamları aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

<i>katıg</i> kelimesinin kullanıldığı anlam	eserler	tarihî lehçe
Kesilmesi, çizilmesi, ezilmesi, kırılması, çiğnenmesi güç olan, sert, katı	ON, AY, DLT, KE, NF, GT, ÇGT, ŞT, MK, LT, DK, DN	Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi
Esnek olmayan veya esnekliği az olan, kolayca eğilip bükülmeyen	ADFH, DLT, GT, DK	Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi
Nicelik, nitelik, değer, güç, derece vb. bakımlardan şiddeti ve etkileme gücü yüksek olan, sert, şiddetli, büyük, çok, çok fazla	AY, ŞU, KB, KE, NF, MED, CC II, GT, NMSF, NŞ, MN, DK, DN, TM	Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi
Gücü, kuvveti olan, güçlü, kuvvetli	KB, MED	Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi
Nitelikleri ile etki yaratan, etkili	NF	Harezm Türkçesi
(Ses için) yüksek, şiddetli	EUDÇ, ADFH, AY, KE, NF, MED, MUMÜ, GT, DN	Eski Uygur Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi
Bağışlaması, hoşgörüsü olmayan, acımasız, merhametsiz, zalim	EUDÇ, AY, KB, KE, NF, GT, ÇGT, MK, MSD, NMSF, BV, NŞ, GS	Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi,
(Söz için) gönül kırıcı, ters, ağır	AY, NF, GT, ÇGT, MK, NŞ	Eski Uygur Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi,
Kötü söz	BD	Çağatay Türkçesi

Tehlikeli, kötü, fena, endişe verici	NF, LT, NŞ, FK, BD, BV, MN	Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi,
Zor, meşakkatli, zahmetli, sıkıntılı, güçlkle yapılan	KB, KE, NF, MED, GT, CC II, MK, NŞ, Sİ, GS, LT	Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi
Sıkıca, iyice, sağlamca, gevşek olmayacak şekilde	KB, DLT, NF, MED	Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi
İyice, tam olarak, gereği gibi, derinlemesine, ayrıntılarıyla	KB, NF, BV	Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi
Yanlışız, hatasız, eksiksiz, doğru	MED	Harezmi Türkçesi
Sıkıcı ve bunaltıcı	NF	Harezmi Türkçesi
Asık suratlı, sert	GT	Kıpçak Türkçesi

Kaynakça

ADFH: ELMALI, Murat (2014). Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi, İstanbul.

AKSAN, Doğan (1978). Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle), Ankara, Erol Ofset Matbaacılık.

AKSAN, Doğan (1998). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, TDK Yayınları.

AKSAN, Doğan (2004a). Türkçenin Sözcükbilimi Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar, Ankara, Engin Yayınevi.

AKSAN, Doğan (2004b). Dilbilim ve Türkçe Yazıları, İstanbul, Multilingual.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979). Kutadgu Bilig III İndeks, (haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

AY: KAYA, Ceval (1994). Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin, Ankara, TDK Yayınları.

BD: YÜCEL, Bilal (1995). Bâbü Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara, TDK Yayınları.

BV: TÜRKAY, Kaya (2002). ‘Alî-Şîr Nevâyî Bedâiyü’l-Vasat Üçüncü Dîvân, Ankara: TDK Yayınları.

CAFEROĞLU, Ahmet (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, TDK Yayınları.

CC II: ARGUNŞAH Mustafa, GÜNER Galip (2015). Codex Cumanicus, İstanbul, Kesit Yayınevi.

CLAUSON Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, At the Clarendon Press.

ÇGT: BERBERCAN, Mehmet Turgut (2011). Çağatayca Gramer Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin), Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DK: ÖZSOY, Bekir Sami (2006). Dede Korkut Kitabı (Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük), Ankara, Akçağ Yayınları.

DLT: ERCİLASUN, A. Bican, AKKOYUNLU, Ziyat (2015). Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara, TDK Yayınları.

DN: DEMİR, Necati (2004). Dânişmend-Nâme, Ankara, Akçağ Yayınları.

ECKMANN, Janos (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar", TDAY-Belleten 1958, s. 115-126.

EREN, Hasan (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara.

ERKMAN AKERSON Fatma (1997). Anlam Çeviri Karşılaştırma, Bizim Dilimizden Öteki Dile-Öteki Dilden Bizim Dilimize, İstanbul, ABC Kitabevi.

EUDÇ: Demirci, Ümit Özgür (2014). Eski Uygurca Dört Çatik, İstanbul, Kesit Yayınları.

FK: KAYA, Önal (1996). 'Âlî Şîr Nevâyî Fevâidü'l-Kiber, Ankara, TDK Yayınları.

GS: KUT, Günay (2003). Ali Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin), Ankara, TDK Yayınları.

GT: KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi (1989). Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî), Ankara, TDK Yayınları.

İMS: TOPARLI, Recep (1992). İrşadü'l-Mülük Ve's-Selatin, Ankara, TDK Yayınları.

KARAAĞAÇ Günay (2013). Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim), İstanbul, Kesit Yayınevi.

KB: ARAT, Reşit Rahmeti (1991). Kutadgu Bilig I Metin, Ankara, TDK Yayınları.

KE: ATA Aysu (1997). Nâşîrî'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabğüzî Kışâşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II Dizin, Ankara, TDK Yayınları.

KTS: TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi, KARAATLI, Recep (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, TDK Yayınları.

KUNOS, Ignaz (1902). Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch, Budapest.

LT: CANPOLAT, Mustafa (1995). Ali Şîr Nevâyî, Lisânü't- Tayr, Ankara, TDK Yayınları.

MED: YÜCE Nuri (1993). Mukaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara, TDK Yayınları.

MK: KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (1993). Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük), Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MN: AŞÇI, Ufuk Deniz (2010). Mirzâ Aħmd bin Mirzâ Kerîm Mûsâ-nâme İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım, İstanbul, Palet Yayınları.

MSD: ERASLAN, Kemal (1999). Mevlâna Sekkâkî Divanı, Ankara, TDK Yayınları.

MUMÜ: TOPARLI Recep, ARGUNŞAH Mustafa (2014). Mu'înü'l-Mürîd, Ankara, TDK Yayınları.

NF: TEZCAN, Semih, ZÜLFİKAR, Hamza, ATA, A. (2014). Nehcü'l-Ferâdis, Uştnağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), Mağmûd bin 'Alî, Ankara: TDK Yayınları.

NMŞF: ERASLAN, Kemal (1996). Alî-şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mağabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve I Metin, Ankara, TDK Yayınları.

NŞ: KARAÖRS, Metin (2006). Alî Şîr Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb, Ankara, TDK Yayınları.

ON: DEMİR, Necati, AYDOĞDU, Özkan (2015). Oğuzname (Kazan Nüshası) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul, Kesit Yayınları.

OY: TEKİN Talat (2010). Orhon Yazıtları, Ankara, TDK Yayınları.

Sİ: TÖREN, Hatice (2001), Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin), Ankara, TDK Yayınları.

ŞT: KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (1996). Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), İstanbul, Simurg Yayınları.

ŞU: AYDIN, Erhan (2007). Şine Usu Yazıtı, Çorum, Karam Yayınları.

TM: ARGUNŞAH, Mustafa (1999). Muhammed b. Mehmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin, Ankara, TDK Yayınları.

ULMANN, Stephen (1978). "Anlambilimi", (çev. Ahmet Kocaman), Türk Dili, XXXVI, s. 355-363